

8. Лихочвар В.В. Рослинництво. Технології вирощування сільськогосподарських культур. – Л., 2002.
9. Імас Є.В. Формування та розвиток цукробурякового підкомплексу в Україні. – К., 1999.
10. Ільєвич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты. – Нежин, 2007.
11. Орловський М.І. Особливості селекції і насінництва цукрових буряків // Сільське господарство України. – К., 1947. – № 7.
12. ЦДІАУК, ф. 730, оп. 1, спр. 88.

Mazur O.O. The development of sugar beet production in Ukraine (the second half of the XIX – the early XX c.). In the article is analysed the process of emergence and growth of sugar beet production in the Ukrainian lands in the second half of XIX – early XX c.
Key words: sugar industry, sugar beet varieties, breeding, seed business.

Ю. І. Глизь

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ МІЖ СОЦІАЛЬНИМ СКЛАДОМ ГЛАСНИХ ТА ЕФЕКТИВНІСТЮ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ (1871–1914 рр.)

Досліджується соціальний склад гласних Київської міської думи. Простежується взаємозалежність їхньої діяльності від освітньо-професійного рівня, досвіду міського врядування.
Ключові слова: Київська міська дума, гласні, соціальний склад, вибори, каденція.

Державна реформа місцевого управління була покликана залучити містян до впорядкування благоустрою міст як середовища їхнього проживання та діяльності. Пропонувалося запровадити й нові управлінські механізми: всестанова виборність, самоврядність, фінансова самостійність. Положенням 1870 р. верховна влада допускала до управління міським господарством тих, хто міг наповнювати його скарбницю і спрямовувати кошти на розвиток інфраструктури міста. Дума отримувала право формувати міський бюджет і піклуватися про благоустрій міста.

Мета цієї статті – дослідити соціальний, зокрема й освітній, склад гласних Київської міської думи, виявити ефективність їхньої діяльності та простежити взаємозалежність між походженням і громадською активністю гласних. За одиницю «виміру» беремо часовий термін – одна каденція. Важливо простежити, за якими критеріями виборці оцінювали потенційних гласних: станове походження, освітньо-професійний рівень, досвід міського чи державного врядування, власне бажання бути гласним, активність у роботі комісій управи або інші заслуги перед громадою міста.

Особливістю перших київських виборів було те, що гласних обирали не знаючи їхніх якостей, через відсутність передвиборчих зустрічей з містянами. Заможні кандидати першої і другої категорій, через агітацію та підкуп нав'язувалися виборцям третьої й, як наслідок, 30-ти тисячна категорія міщан-виборців у першій каденції думи не отримала свого представника. Більшість гласних вважали, що це звання почесне і не потрібно буде щоденно працювати в комісіях управи. Роботою перших гласних кияни лишилися задоволені: вони зуміли забезпечити центр міста ліхтарями, новими мостовими і водогоним. Більше того до наступного складу думи (1875 р.) було обрано фахівців із газоосвітлення, залізничного транспорту, прокладання водогону (Струве, Рилєєв, Донат, Альохін). Почали практикувати відрядження за кордон для переймання європейського досвіду брукування шляхів, тротуарів й закладан-

ням скверів і парків. Заслугою гласних цієї каденції було зведення будови міської думи на Хрещатику.

Неосвіченість киян третьої категорії знову була використана на виборах наступної каденції (1879 р.). Місць у думі були позбавлені кияни, які обрали 21 гласного не зі свого середовища, а з перших двох категорій. Гласні нової каденції (1883 р.) продовжували займатися благоустроєм міста, розширювати водогінну мережу і значну увагу приділяли освіті киян, заснувавши шість однокласних училищ. Проте, вони ж відхилили проекти потрібних Києву каналізації і конки [1, 79].

Внесок кожного гласного кияни могли оцінити завдяки місцевій пресі, а також «Известий Киевской городской думы», на сторінках якої вміщалися протоколи засідань, звідки містяни дізнавалися про ініціативи гласних та їх відвідування думи. Хоча ні тим, ні іншим вони не відзначалися – на засіданнях часто не було кворуму і лише 1/5 з них відвідували більшу половину засідань. Траплялося, що міський голова розшукував гласних і запрошував до роботи, тому дума розпорядилася публікувати у газетах списки відсутніх. Ініціативи гласних були також незадовільними – за перші три каденції (1871–1882 рр.) від них надійшли 86 пропозицій, більшість з яких були несуттєві [2, 194–195]. Для ілюстрації соціального, освітнього і релігійного складу гласних у перші три каденції звернімося до таблиці 1.

Табл. 1

**Освітній, становий і етнічний
склад гласних [3, 96–101]**

Термін повноважень	1871-1875 рр.			1875-1879 р.			1879-1883 р.		
Категорії	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Гласні з вищою освітою	10	9	11	8	17	6	10	11	11
середньою	4	10	9	3	3	1	5	6	4
домашньою	10	5	4	12	4	17	9	7	9
Гласні привілейованого стану	15	13	24	10	20	6	12	13	10
непривілейованого стану	9	11	–	14	4	18	12	11	14
Гласні православного віросповідання	19	23	23	15	22	23	17	21	23
юдеї	–	–	–	3	2	–	3	2	–
протестанти	5	1	1	5	–	1	4	–	1

Гласних привілейованих станів було більше лише у першу каденцію – вони отримали 52 мандати, у другій – 36, третій – 35. Зауважуємо зрівняння кількості тих й інших. Гласні з вищою освітою постійно становили половину складу. В усіх без винятку каденціях купці мали більшість: у першій – 26 мандатів, другій – 35, третій – 36. Друге місце, з невеликою різницею, поділяли між собою чиновники і професори, але вже з 1879 р. професура витіснила чиновників, отримавши у думі 17 місць [2, 165, 178].

Верховну владу також цікавила залежність активності гласних від їх соціального походження, а тому сенатор О. Половцев вивчав зайнятість гласних у роботі комісій управи з врахуванням категорій, від яких ті були обраними. Виявилося, що 1878–1880 рр. їх участь була однаково активною: за три роки у комісіях працювали 49 гласних від першої категорії, 45 – від другої і 39 – від третьої. Найбільшою активністю вирізнялися гласні першої категорії – О. Лєсков і Г. Ейсман, від другої – О. Кониський. Недосконалістю виборів користувалися підприємці, котрі скуповували довіреності для обрання в думу лояльних до себе гласних. 1879 р. за ними проголосували 387 виборців, що склало 53% від тих, хто взяв участь у виборах [2, 146–147, 224–225].

Починаючи з 1883 р., через кількадевні вибори в третій категорії, дума перейшла на голосування по адміністративних дільницях міста, запозичивши європейський досвід. Крім цього, успіхом каденції стали заснування Київського кредитного товариства і відкриття першої телефонної станції з 60 телефонними апаратами. Дума 1887–1893 рр. отримала назву «семирічної», адже термін її повноважень було продовжено до часу проведення перших виборів за новим Миським положенням 1892 р. [4, 1–9]. Діяльність гласних цього складу думи можна визнати переломною у перетворенні Києва на європейське модерне місто. В цей час запущено електричний трамвай, що став першим у Російській імперії, почала діяти централізована каналізація, розпочалося постачання киян артезіанською водою, відкрилося перше міське підприємство – скотобійня, котре почало наповнювати міський бюджет. Було закладено будівництво гавані на Оболоні, а також із розмахом відзначено 900-річчя хрещення Русі, в ході якого Київ прикрасив пам'ятник Б. Хмельницькому на Софіївській площі. З розвитком залізничних перевезень, Київ набував значення торгово-промислового і культурно-освітнього центру Південно-Західного краю імперії.

Щокаденції склад гласних думи оновлювалася більше, ніж на половину, що свідчило про бажання киян поліпшувати її кадровий склад (таблиця 2).

Табл. 2

Кількість переобраних гласних

Рік нової каденції думи	Кількість переобраних гласних	%-ве співвідношення до усіх (72)
1875	35	48%
1879	32	44,40%
1883	22	30,50%
1887	29	40,30%

Стосовно міських голів, то всі, крім професора-правника М. Ренненкампфа і професора-богослова С. Сольського, походили із заможних родин, або самі стали мільйонерами. За головування С. Сольського (1887–1900 рр.), який успішно виконував обов'язки члена управи з 1879 р., Київ досяг стабільного розвитку. Голова думи І. Толлі був знаним філантропом, скажімо, на будівництво церкви Благовіщення він виділив 75 тис. руб., а на Межигірську ремісничу школу – 10 тис. [5, 7–28]. Отже, склад Київської міської думи, за Положенням 1870 р., формувався з купців, чиновників і професорів. Місце у думі їм гарантували розміри власності, внаслідок чого, вони потрапляли до списків виборців перших двох категорій. Їх відрізняла ще й соціальна активність, а тому за них віддавали голоси виборці третьої категорії, замість того, щоб обирати власних кандидатів. Тому першочергово дума розвивала центр Києва, де мешкали у власних садибах заможні гласні [2, 146–147].

Разом з тим, на думку київського губернатора Л. Томари, відсутність державного і міського контролю призвела до допущення гласними «лихоїмства, всьма среди них распространённого». Міський секретар думи М. Демочані зауважував, що вони використовували свою посаду «с точки зрения личных интересов» і за безцінь скуповували міську власність, як гласні Я. Бернер і Т. Кибальчич. Виявилося, що служіння місту потребувало не лише моральних якостей, а й «известного умственного развития» гласних [6, 102зв.–103, 193зв.–194].

Запроваджуючи Миське положення 1892 р., центр намагався ліквідувати вади попереднього виборчого

процесу, шляхом обмеження виборців з незаможних та малоосвічених, які не виявляли активності і під час виборів, і у званні гласних та найбільше піддавалися маніпулюванню. Найсуттєвіші зміни стосувалися розміру майнового цензу (не менше 1,5 тис. руб. для губернських міст), внесення у списки виборців наймачів квартир, ліквідація одного із шляхів підкупу голосів – передачу довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і церков [7, 33–40]. Якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим положенням коло виборців звузилось до заможних киян – промисловців, купців першої і другої гільдій та домовласників. Кількість гласних у Києві допускалася не більше 80 осіб. З правом голосу в кожен каденцію думи вводилися по одному представнику від повітового земського зібрання і духовного відомства. Ними були голова повітової управи із справ земського господарства Г. Вишневецький та голова духовного відомства, протоієрей С. Трегубов [1, 180–183].

Вже на перших виборах 1894 р. нове законодавство кардинально вплинуло на склад думи: першість тепер займали чиновники, які отримали 47 депутатських мандатів, тоді як купці – лише 25. Найвизначнішим досягненням нової каденції було заснування Політехнічного інституту, до чого значні зусилля приклав голова думи С. Сольський, котрий відстоював перед Петербургом важливість його відкриття у Києві та домовився з військовим відомством про виділення землі під будівництво. Також з успіхом пройшла Київська сільськогосподарська та промислова виставка (1897 р.). За наступну каденцію, з переобранням С. Сольського, завершилося будівництво гавані на Оболоні (1899 р.) і нового міського театру, який відвідують і сучасні кияни [8, 1–45].

Революційні події наступних років підштовхнули до кардинальної зміни складу думи. Боротьба на виборах, як і робота під час засідань, набули «партійного» характеру. 1906 р. йшла активна агітація партій «проценкістів» (група колишнього голови думи В. Проценка), «прогресистів» (очолювані І. Дьяковим) та «добрининців» (гласного М. Добриніна). Розголосу набули збори чорносоптенців на чолі з гласним Ф. Ясногурським і водночас монархічних партій. Внаслідок такої активності, кількість новообраних гласних, за визначенням автора так званого «лівого» спрямування, нараховувала 42 особи, «правого» – 30 [9, 20, 23, 26]. Новообрану думу в пресі називали «визвольною», а першість у ній посіли гласні інтелектуальних професій (професори і вчителі), котрих було 21, купців – 19, чиновників – 17.

Очолював цю думу лідер «прогресистів» І. Дьяков, який і був обраний міським головою. Ще будучи гласним минулої каденції, він успішно виконував обов'язок голови комісії з освітлення міста й театральну. З його ініціативи, відкрився Комерційний інститут, з успіхом пройшла Всеросійська промислова виставка, а в наступні роки – перша російська олімпіада і перший всеросійський з'їзд представників міст з питань покращення міських фінансів 1913 р. Крім цього, «прогресисти» відзначилися відкриттям санітарної станції, успішну діяльність якої відзначив професор Д. Заболотний, визнавши її найкращою у всій імперії [9, 53]. 1908 р. киянам стали постачати артезіанську воду, а 1909 р. за 1 млн. руб. дума викупила в акціонерного товариства каналізацію, яка відтепер стала власністю міста. У доповнення програми муніципалізації підприємств було прийнято рішення достроково викупити Товариство міської залізниці.

На наступних виборах основна боротьба розгорілася між партіями «прогресистів» та так званих «на-

ціоналістів», а фактично – російських шовіністів. Боротьба точилася жорстока, на кожній ділянці велася агітація, а газети висвітлювали усі подробиці виборчих баталій. В результаті, до думи пройшла більшість за списками «націоналістів», які обрали головою того ж І. Дзякова. Як бачимо, політичне життя Києва початку ХХ ст. відзначалося появою виборчих партій, які створювали гостру конкуренцію між собою. Стабільна постійність складу в три каденції поспіль (1898–1906 рр.) зумовлювала прийняття більш перспективних і практичних рішень на користь міста. Різка зміна в останню каденцію була зумовлена гострою партійною боротьбою між партіями «націоналістів» та «прогресивістів», перемогу в якій отримала перша.

Підсумуємо. Якщо в перші каденції гласних з вищою освітою обиралося біля 1/3, то після запровадження Положення 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад гласних також змінився: за Положенням 1870 р. у думі переважали купці, а вже на початку ХХ ст. – чиновники. Найбільшим ж успіхом відзначилися гласні каденцій 1887–1902 рр., завдяки їх професійному й освітньому рівням. Верховна влада, через зміни в законодавстві, усунула від управління містом соціально-пасивну частину виборців, місце якої посіли чиновники.

1. Глизь Ю. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок ХХ ст.) // *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2013. – Вип. 22.
2. Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1.
3. *Держархів м. Києва (далі – ДАК).* – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211.
4. *Известия Киевской городской думы.* – 1880. – № 3.
5. ДАК. – Ф. 163. – Оп. 34. – Спр. 1006.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 560. – Спр. 150. – Ч. 1.
7. Горбачев В.П. Реализация избирательных прав по Городской реформе 1892 г. в Украине // *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* – 2012. – № 3.
8. *Держархів Київської обл. (далі – ДАКО).* – Ф. 9. – Оп. 12. – Спр. 65.
9. Ясногурский Ф.Н. Характеристика деятельности киевского общественного управления за истекшее четырехлетие 1906–1910 гг. – К., 1910.

Glyz' Y.I. Kyiv City Council: interdependence between the social structure gласny and effectiveness of their activities (the 1871–1914ths). In the article is investigated the social structure of the Kyiv city council gласny. Is examined the interdependence of their activities from the educational and professional level, experience in city governance.
Key words: Kyiv city council, gласnyi (deputies), social structure, elections, cadence.

Н. А. Ковальова

ПЕРЕДУМОВИ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»: ДВОРЯНСЬКЕ ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті з'ясовується сутність дворянського питання, аналізуються симптоми зубожіння дворянського стану як однієї з передумов «аграрної революції» у Російській імперії, і зокрема в українських губерніях.

Ключові слова: дворянство, поміщики, зубожіння.

Аграрна криза кінця ХІХ ст. у Російській імперії виявилася найбільш відчутною для більшості населення, особливо загостривши становище таких антагоністичних верств суспільства, як дворянство і селянство. Це була криза зернового господарства, зумовлена появою на європейському ринку дешевого американського хліба. Її ознаки у Російській імперії були відчутні з 1881 до

1897 рр. [1, 83–84, 162, 165]. Об'єктивні труднощі, суб'єктивна нездатність поміщиків переорієнтувати господарство та відмовитися від звичного способу життя, а також політика протекціонізму зумовили у 1890-х рр. постановку на державному рівні дворянського питання.

У сучасній історичній літературі переважна увага дослідників зосереджена на з'ясуванні сутності аграрного питання. Дворянське питання розглядається по-біжно, при характеристиці дворянського господарства, землеволодіння [2; 3] і проурядових ініціатив у вирішенні аграрного питання [див., напр.: 4]. Найбільш ґрунтовно дворянське питання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було сформульоване у монографії радянського дослідника Ю. Соловйова [5], але сьогодні воно потребує переосмислення й нового змістовного наповнення, а також встановлення його взаємозв'язку із селянським питанням. Метою цієї публікації є з'ясування сутності дворянського питання (його економічних аспектів) та урядово-бюрократичного бачення шляхів його вирішення.

Дворянство досить тривалий час відігравало провідну роль у політичному, культурному та громадському житті Російської імперії. Однак, внаслідок скасування кріпосного права й у процесі індустріалізації, держава поставила дворянське господарство у вкрай скрутне економічне становище [3, 24–25]. Одним із перших на початку 1870-х рр. тенденції занепаду поміщицького господарства відзначив професор хімії, землевласник Смоленської губ. О. Енгельградт, який мав власне господарство розміром 600 дес. Становище у пореформеному селі 1879 р. він охарактеризував наступним чином: «Селяни утиснені, поміщикам від цього користі ніякої, землеробство занепадає..., пани пішли на службу. Держава бідна» [6, 397], а через існування конфлікту інтересів дворянства і селянства [6, 149], господарство у Росії стане можливим лише тоді, коли припиниться боротьба поміщика з селянином [див.: 7, 190].

Процес швидкого обезземелення давнього маєтного дворянства, занепаду багатьох поміщицьких господарств, які не змогли пристосуватися до нових умов ведення господарства, отримав російськомовну назву «оскуденіє» від однойменних нарисів спадкового дворянина Тамбовської губ. С. Терпигорева, які з 1880 р. публікувалися на сторінках «Отечественных записок». Цей термін широко ввійшов до наукової й публіцистичної літератури з дворянського питання [8, 6, 55]. Процеси розорення поміщиків на Херсонщині у спогадах описав і відомий український громадський діяч Є. Чикаленко. Загальною тенденцією того часу він вважав нераціональне ведення господарства поміщиками, які прагнули швидкого збагачення, але не враховували природних умов краю й банкрутували [9, 40–41]. До втрати маєтків призводило і ведення непомірно розкішного життя [9, 53, 121–122].

У скрутне економічне становище землевласників ставила протекційна політика держави щодо розвитку промисловості: кошти із сільського господарства вилучалися з допомогою митного протекціонізму та оподаткування [8, 266; 10, 188]. Сучасний чернігівський дослідник В. Шевченко серед причин занепаду дворянського господарства називає: позбавлення дворян державного кредитування, помітний відтік робочої сили з поміщицьких господарств та нестачу коштів на капіталізовану перебудову останніх [3, 25]. Відсутність протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. належного правового регулювання процесу входження суб'єктів аграрних відносин України в ринок констатують Ю. Присяжнюк та Л. Горенко [11, 95]. Найбільш гостро негативні наслідки капіталістичного розвитку